

Tráser László:

SZOCIALIZMUSKÉPEK ÉS ÉRTÉKRENDEK

"... mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert." Illyés Gyula szavai akár feladatmegjelölésként is értelmezhetők, hiszen mindent, ami megtörtént és amit ezekkel az eseményekkel szándékoltunk helyéretenni, méghozzá pontosan - ez halaszthatatlan, de egyben elvégezhetetlen feladat. Ezzel együtt igaza van Illyésnek a rosszul megírt múlt kisértetét illetően, mert visszajár a helyzetmegítélés értékzavaraiban, a célok kijelölésének illúzióiban, a valóságot zárójelző társadalom-értelmezésekben.

I. A történet tagolása

"Az MKP politikai irányvonala a hatalomért vívott harc időszakában azon a helyes felismerésen alapult, hogy a munkásosztály a hatalom részese és annak meghatározó erejeként a Szovjetunió segítségével nem a polgári demokráciával vívott harc során viheti győzelemre a szocializmust - miként ez 19818-19 idején történt -, hanem a polgári demokrácia nyújtotta lehetőségeket, intézményrendszert felhasználva és fokozatosan meghaladva: a népi demokrácia útján. Ez azt jelentette először is, hogy a forradalom békés fejlődése, a szocializmus békés, demokratikus úton való megközelítése az új viszonyok között elvileg lehetséges, a polgárháború tehát elkerülhető. Másodsor, hogy az a széles osztályszövetség, amely a fasiszmus elleni harcban alakult ki, ha nem is minden válto-

zás nélkül, de lényegében fenntartható a szocializmusért vívott harc időszakában is. A munkásosztály tehát szocialista céljait is a nem proletár rétegek széles körének támogatásával érheti el. Harmadszor, hogy a szocialista átalakulás végrehajtása viszonylag lassú, feltehetően több éves, fokozatos folyamat lesz, amelynek során nem kell a háború után kialakult államhatalmat megdönteni, valamiféle éles fordulatot végrehajtani. E koncepció szerint a szocializmus győzelme nem egy új forradalom eredménye, hanem a népi demokratikus forradalom betetőzése, kiteljesedése. Ennek a koncepciónak a jegyében készült el 1948 májusában az MDP programnyilatkozata, amely a szocialista építés feladatait körvonalazta. A programnyilatkozat szinte minden sorában tükrözi azt, amit az egyesülési kongresszuson a párt vezetői közül többen is kifejtettek, hogy a népi demokrácia a Szovjetunió léte és segítsége révén lehetővé teszi a szocializmus békés, fokozatos, a magánkezdeményezésnek is teret adó építését. Tehát a szocializmus építése is a népfrontpolitika jegyében indult meg. A programnyilatkozat mentes volt mindenfajta szektás szűkkeblűségtől és türelmetlenségtől; sőt kritikailag inkább az állapítható meg, hogy bizonyos fókig lebecsülte a szocialista építés kibontakoztatásának lehetőségeit, az indokoltnál is lassabb fejlődéssel számolt.^x

Igaz, a szocializmus építésének ez az irányvonala nem tudott kibontakozni, rövid idő múlva új, ezzel ellentétes politika érvényesült. Ennek az új irányzatnak a lényege részben a sztálini személyi kultusz közvetlen hatása a hazai belső életre, ám különösen hangsúlyozandó az

---

^x Szabó Bálint: Marxista elmélet és kommunista politika a felszabadulás után. In: Az új Magyarország 40 éve. Akadémiai Kiadó. Kossuth Könyvkiadó 1985.

a dogmatikus, szektás eszmerendszer, amely az ún. tiszta proletárpolitika jegyében öltött testet az állam- és pártéletben.

Fordulat kezdődött 1953 júniusában, amikor az MDP vezetése - az SZKP tanácsa nyomán - a hibák nagyobb részét feltárta, de különböző okok folytán sem a gyakorlatban, sem az elméletben nem történt meg következetes és mélyreható kijavításuk, elemzésük. Valódi fordulatra, tényleges tartalmi változásra csak évekkel később, az ellenforradalom felszámolása után került sor, egy merőben másfajta társadalmi helyzetben. Az MSZMP élén álló vezetőség levonta a marxizmus-leninizmus eszméitől történő eltávolodás tragikus következményeit, és a lehetőségek függvényében új politikai útra lépett. Tevékenységének domináns jellemzője a kétfrontos harc volt, a szektás-dogmatikus politikával és a revizionista nézetekkel egyaránt. Ez az ún. kétfrontos harc tartalmi visszatérést jelentett a marxizmus-leninizmus örökségéhez, egyben megkövetelte az elméleti munka igényes, tehát nem apologetikus elvégzését. Természetesen folyamatosság és megújulás egysége jellemezte ezt a politikát, annak az elvnek szellemében, hogy Magyarország - Gombár Csaba kifejezésével élve - 1945 után is Magyarország maradt. Az MSZMP politikai irányvonalára döntő hatással volt az SZKP XX. kongresszusa, részben a belső viszonyok szocialista demokratizálását illetően, részben a nemzetközi helyzet megítélését tekintve, amely szerint olyan feltételek jöttek létre, amelyek közepette a világháború többé nem elkerülhetetlen, lehetséges, sőt szükséges a békés egymás mellett élés gyakorlata.

"Ezzel egyidejűleg hatott még az a korábbi nézet, amely a szocializmus fejlődését, a kommunizmusba való átmenet folyamatát leegyszerűsítve szemlélte, s viszonylag gyors fejlődéssel, a kommunizmus építésének gyors ütemé-

vel számolt. E nézet felülvizsgálata az 1960-as évek közepén kezdődött el, s a szocializmus fejlődéstörvényeinek behatóbb vizsgálatához vezetett.^x Más szóval, az élet törvényei szerint a kérlelhetetlen realitások tudomásul vétele megköveteli, hogy vágyaink, elvárásaink ne tévesztessenek össze a valósággal. Az a szocializmuskép, amely széles körben ismert és a történelmi fejlődés üteme - amelyet számtalan tényező, köztük távolról sem utolsósorban a nemzetközi helyzet, a nemzetközi erőtenyezők determinálnak - nem esik, nem is eshet egybe. Előrehaladásunk üteme ezért csak akkor tényleges megalapozottságú és hosszú távra szóló, ha a valóság elemeinek mély rétegeit is érinti.

Bizonyosan közelebb jutunk a szocializmus építésének eddig megtett útja megértéséhez, ha érintünk egy gazdasági periodizációt, természetesen vázlatos módon.

"A hazai gazdaságpolitika és az irányítási rendszer között kialakult kölcsönös kapcsolatok, egymást feltételező összefüggéseket és kölcsönhatásokat, fejlődésüket, illetve az aktív társadalomnak a gazdaságról kialakított gondolkodásmódjának változásait négy időszakra osztom.

a/ A kezdeti periódus, amelyet 1949 és 1956 közé teszünk, noha az új hatalom társadalmi-gazdasági gondolkodásmódjában fennálló differenciák már 1953-tól érzékelhetővé váltak.

b/ Az 1957 utáni időszak, amely 1968-ban az irányítási rendszer mélyreható reformjára vezetett.

c/ A reformmozgások háttérbe szorítása és a konzervatív irányzatok megerősödése /1972-1978/, amely végül súlyos egyensúlyhiányokat okozott és krízishez vezetett.

---

^x Szabó Bálint: i.m.

d/ Az új gazdaságpolitika elfogadása /1979/, amely újabb mechanizmusreformot indukált, és a gazdaság külső kapcsolatrendszeréből adódó feltételrendszer átértékelését eredményezte.^x

II. A helyzetértékeléskor föltehetően nem vétünk túl nagy hibát, ha engedve az egyszerűsítés csábításának azt mondjuk, hogy az 1970-es évekig a tőkés rendszer hanyatlása, a szocialista országok dinamikus gazdasági fejlődésével, politikai térnyerésével, ideológiai offenzívájával esett egybe. Ez a mondhatni konstans állapot, amely addig jellemezte a szocializmus fejlődését, megbombolt és új helyzet alakult ki. Ennek során keserves lecke-ként kellett jól-rosszul megtanulni, hogy a szocialista társadalom, így a fejlett szocializmus is - más társadalmi formációkhoz hasonlóan - az ellentmondások harcában, azok leküzdése útján él és fejlődik. Más kérdés, hogy ennek a még oly egyszerűnek ható kijelentésnek is a tartalmi realizálása igen kedvező történeti szituációt és a politikai akarat ilyen irányba ható érvényesítését igényli.

Több kutató idézi azt a rendkívüli feszültséget, amely pusztán abból adódott, hogy Kelet-Európában másként jártak a történelmi órák, más ritmust kényszerítettek az itt élőkre, mint Európa ún. szerves fejlődési utat bejáró tájain. "Ami Angliában 1780 és 1840 között, ami az európai kontinens nyugati felén nagyjából 1800 és 1860 között, ami a skandináv országokban 1870 és 1913 között játszódott le -, s amit az érintett országok krónikásai egybehangzóan országuk sorsfordulójának tekintenek - az nálunk az elmúlt négy évtizedhez kapcsolódik."^{xx}

---

^x Bognár József: A gazdaságpolitikai és irányítási koncepciók fejlődése az elmúlt évtizedek során. In: Az új Magyarország 40 éve.

^{xx} Berend I. Iván: Az elmúlt négy évtized a magyar történelemben. In: Az új Magyarország 40 éve.

Ilyen ütemű fejlődés aránytalan terheket ró azokra a generációkra, akik éppen átélői, pontosabban végrehajtói, gyakorlati megvalósítói. Ám egyben kimeríti annak a politikai-gazdasági irányító formációnak teherbíró képességét is, amelynek keretei között végbemegy. A szubjektív tényező megterhelésének következményeivel most nem foglalkozunk, a társadalmi intézményrendszer egyfajta sajátos "előregedésének" világos bizonyítéka az ún. új mechanizmus. A szocializmus építési nehézségeinek fokozódása arányában növekedett külső és belső kritikája azok részéről, akik vagy sikereit irigyelték, illetve ellenkezőleg, keveselték az előrehaladás mértékét. Nehézségek, amelyek időnként válságokba juttatták egy-egy országban a szocializmus építését, Nyugaton ún. válságzakértőket hívtak közszereplésre, elemzendő a kelet-európai helyzetet. Érdeemes szemügyre venni két ilyen tárgykörben kutató nyugati elemző véleményét, a szocializmusban jelentkező válságok kezelését illetően.

Jan Osers NSZK-ban élő kutató írja válságmegelőzés és -leküzdés végett tett javaslatai során: "Minden olyan próbálkozás, amely a központosított gazdasági rendszer módosítására és gazdasági téren a döntéshozatali hatáskörök következetes decentralizálására irányul, a gazdasági és politikai szféra szoros kapcsolódása következtében - amire egyébként Marx is utal az alapfelépítmény tételében - végső soron a központosított politikai hatalom leépítéséhez vezet, veszélybe sodorva a már véglegesnek tekintett kelet-európai egypártrendszert."

Jan Vanous USA-beli kutató szerint: a politikai kihívás miatt a szocialista országok válságuk leküzdésére nem választhatják a mélyreható reformokat. Egyetlen perspektívájuk csak a gazdasági válság - politikai satelitás párhuzamos, tartós együttélése lehet. Vanous elismeri, hogy a szocializmusnak létérdeke a válság elkerülése, ezért kénytelen korlátozott hatókörű reformokat

és ad hoc jellegű intézkedéseket életbe léptetni, az ilyen típusú válságkezelés viszont a Nyugatnak nem áll érdekében támogatnia, mivel nem jár együtt a szocializmus alapvető természetének megváltoztatásával.^x

III. Válság és megújulás

Szocializmusról alkotott képünkhöz szervesen hozzátartozik, melyet számos kutató fölvet, köztük az imént idézettek is, hogy vajon milyen viszonyban van ez a társadalmi formáció a válsággal. A kapitalizmusról tudjuk, hogy abból mintegy szükségszerűen következnek a válságok, ám vajmi keveset mondhatunk ezzel kapcsolatban a szocializmusról. "Annak a tételnek, miszerint a szocializmusból mint társadalmi-gazdasági formációból, annak lényegi jegyéből és viszonyaiból - a kapitalista társadalomtól eltérően - nem következnek szükségszerűen a válságok, sokoldalú, tudományos bizonyítása még hátra van, s hozzátartozik a szocializmusról alkotott felfogás folyamatban lévő korszerűsítéséhez."^{xx}

Ideológiai életünk jelenbeli és múltbeli hiányai lényegében abból a fogyatékoságból származnak, hogy kevéssé és erőteljesen az ún. elvárások hatását magán viselő szocializmusképet közvetített. Korszerű szocializmuskép kimunkálását - Kulcsár Kálmán nyomán - abban lehet megjelölni, hogy elemezni kell a korábbi szocializmus-képeket, lehántani róluk a keletkezésük időszakához, a társadalom akkori fejlettségi szintjéhez, sőt a rövidebb lejáratú politikai szituációkhoz kötött elemeket is. Az új elemeket egyrészt a napjainkban mutatkozó folyamatok és jelenségek alapján kell kidolgozni - más-

---

^x Berényi Pál: A polgári politikatudomány szocializmusképe. In: Külpolitika 85/3.

^{xx} Berényi Pál: i.m.

részt szükségképpen a korszerűséghez tartozik a távlatok beható-realista elemzése is.

Napjaink szocializmus-képe természetesen tartalmaz aktualitásában igaz, ám történelmi folyamatában meghaladott elemeket, amiként ez a múltban is jellemző volt rá. Ebben a kimunkálásban játszhat döntő szerepet a társadalomtudomány, pontosabban a társadalomkutatások széles körű szakszerűsége, tárgyyszerűsége, az alkalmazott elméleti kutatások eszközeivel és metodikájával. Igaz, mindvégig szem előtt tartva a politikai iránymutatás követelményeit és normatíváit - de csak ezeket -, hiszen maga a kutatás és az ott nyert ismeret is nagy hatóerejű, politikai jelentőségű eszköz. Tapasztalható, hogy a társadalomkutatás kinyert ismeretanyaga - bekeverülve a közgondolkodásba - véleményeket formál, személyeket meggyőző tényező. Ilyen értelemben sem mondhatjuk, hogy a társadalomkutatás neutrális, ideológiai-politikai vonatkozásában közömbös anyag lenne! ^x

Németh László egyik írásában ír az utópiáról, amelynek történelmileg kialakult társadalmi szerepét lebecsülni, mellőzni súlyos hiba lenne. Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság és történelemcsináló tényező. Tapasztalati tény, hogy így igaz, hiszen maga a szocializmus sem nélkülözhetette a lehetetlen akarását, ha mégis, olyan korok jöttek, ahol a lehetetlenre törő ember neveltségessé vált, úgy óhatatlanul a szocializmus eszméitől távolodtunk. Az emberek lelkesedése, tenniakarása mindig abból fakadt, hogy olyan célokat

---

^x Lásd erről részletesen a szerző Közgondolkodás és társadalmi környezet című dolgozatát. In: Társadalomkutatás, 1985/1.

tűztek maguk elé, amelyek messze meghaladták jelenbeli állapotaikat. Éppen ebből, az elmúlt negyven év egyik jellemző történéseiből - például a háború utáni újjáépítés idején hegyeket megmozgató közösségi lendületből és erőfeszítésből - az utópiából valósággá lett gyakorlatból kell-lehet az utópia társadalmi szerepét megítélnünk.

Kétségtelen tény, amelyet a közvélemény is tükröz, sőt, mint afféle napjainkat, korunkat jellemző evidenciát tart számon, hogy a szocializmus világszerte létezik. Más szóval napjaink szocializmusa - elért eredményei és nyíltan, burkoltan mutatkozó ellentmondásai, konfliktusaival egyetemben - nemzetközi együttműködéssel és összefogással, katonai-gazdasági-politikai integrációban fejlődik. Ám ezzel együtt a nemzetközi szervezetek keretei között nemzeti tagozódás is jellemző korunk szocializmusára. Már pedig az ebből is eredő sajátos, a nemzeti és nemzetközi bonyolult kettősége egyszerre van jelen az egyes szocialista társadalmak minden szektorában, így a tudati szférában is. Témánkra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a szocializmusképek, amelyek az egyes társadalmakban kialakulnak, erőteljesen determináltak a hazai és a szocialista integráció viszonyaitól. Győzelmek és válságok együtt, kölcsönös meghatározottságban alkotják a szocializmusról, mint társadalmi formációról szóló közvéleményt, közgondolkodást. Még ha tartózkodunk is szomszédaink minősítésétől, megteszik ezt a turisták milliói, akik saját tapasztalataik alapján, a személyesen megélt mindennapok nyomán értékelnek. Ebben a vonatkozásban nincs kivétel a szocialista országok között, hiszen az utazás lehetősége így vagy úgy, de gyakorlati tény. Külön fejezet a nyugati utak, illetve a nyugati utazók tapasztalása. A nyolcvanas években nincs és nem is lehet elzárkózó szocializmus-kép, mert a világ nyitottsága - tömegkommunikációs csatornák - ezt meggátolják.

Ahol mégis történik erre kísérlet, ott ennek sikerei történelmi távlatban csak átmenetiek lehetnek. Ez a személyesen megélt internacionalizmus, melynek korát éljük, különleges módon érinti az egyes népek nemzeti érzületét.

IV. Az elmúlt negyven év már vázlatosan érintett szakaszolása, legalább is annak kísérlete megmutatta, hogy nem egységes, pontosabban a folytonossággal szemben is ható erőviszonyok szintén jellemezték a megtett utat. Az okokat keresve messze túlmennénk e dolgozat határain, így elfogadva tekintélyes társadalomkutatók már érintett nézeteit, megelégszünk ennek a ténynek pusztá rögzítésével. Következtetésül adódik, hogy az egyes részlegesen önállósult országok, feltételeiknek, körülményeiknek megfelelő módon determinálták azt az értékrendszert, amelyet akkor a tömegek elé tűztek. Más volt ez a már említett újjáépítés idején és megint más az ötvenes évek, majd az új mechanizmus magyarázásakor. Összegező áttekintésül ismét Kulcsár Kálmánra hivatkozunk, hosszabban idézve gondolatait.

"Az első, nagyjából a hatvanas évekig terjedő időszak társadalompolitikájának fő jellemzőjét abban látom, hogy - jóllehet az átalakulás alapvető célkitűzései meg lehetőségen absztrakt módon és talán túlságosan is távolra tekintve vagy éppen morális jelleggel megfogalmazódtak, sőt esetleg jelszószerűen, politikai dokumentumokban is megjelentek - nem alakult ki koherens, a vezérlő értékeket és célokat rendszerszerűen összefoglaló szocializmus-kép.

A második időszakban, a hatvanas évektől gyakorlatilag napjainkig, a társadalompolitika alapvető jellemzője egyfelől az irányító elvek és értékek absztrakt szintű megfogalmazása, másfelől egy saját probléma- vagy ágazatcentrikus társadalompolitika kimunkálása és érvényesítése, éspedig részben a kialakult szituációból,

vagy a korábbi intézkedések diszfunkcionális következményeinek kezeléséből, részben sajátos, szelektíve érvényesített társadalmpolitikai elvekből kiindulva.”^x

Látható ennek alapján társadalmpolitikánk magas rendű céljainkat és eszméinket hirdető értékrendszere, illetve ellentmondásai. Annak a szocializmusképnek mondhatni lefordítása az értékrendszerek szférájára, amely mindenekelőtt a közösségiséget, humanizmust, emberhez méltó életkörülmények megteremtését ösztönözte, sürgette és a kor, valamint hazai lehetőségink szerint megvalósította. Ide tartozik az emberek közötti egyenlőség eszméje, a női egyenjogúság, a vallási érzések szabad gyakorlásának támogatása, és általános humanista eszméink. Milyen gyökerező szemléletté változott az egyenlőség e négy évtized alatt, s jelenvalóvá vált az élet minden területén sokszor sejtett formában, áthatva az emberek mindennapi gondolkodását, cselekedeteit.

Megmutatkozik ez az egyenlőség a munka szerinti elosztás elvével kapcsolatos nézetekben is, noha gyakran ezen elv következetes érvényesítése ellen ható tényezőként is. Akár oly mértékben is, hogy Berend T. Iván nézetéhez kapcsolódva, ma már az szocialista társadalmunk egyik legmélyebb ellentmondása, ami a munka-teljesítmények nem kellő differenciálása terén történik, pontosabban nem történik. Nevezetesen, hogy nem az anyagi életfeltételek különbsége okoz feszültséget, hanem ezek gyakori függetlensége a munka-teljesítményektől. Bizonyos azonban, hogy ennek a gyakorlatnak meghonosodásában és máig élésében jelentős szerepe van annak a szociális-értékrendszernek, amely az egyenlőség eszmét állította a szocializmus középpontjába.

---

^x Kulcsár Kálmán: Társadalmpolitikánk negyven éve.
In: Az új Magyarország 40 éve

Valószínűsíthetően hasonló a helyzet társadalompolitikánk humanizmusával is. Arról van szó, hogy ez a társadalompolitika nem kellően érvényesíti a munkateljesítményekkel arányos humanizmust, hanem attól különválva segít vagy nem-támogat. Pedig az elosztható javak kevésége, a társadalom szinte minden területén, szektorában tapasztalható hiány - Kornai János által elemzett és értelmezett módon használva a fogalmat - nem tenne lehetővé ilyen módon épített egyenlőtlenséget. Annál is inkább nem, mert ennek a sajátos helyzetnek következtében távolról sem jut a szükséges javakból mindenkinek szükséglete szerint - tegyük hozzá, olykor élete munkájával fedezett jogos szükséglete szerint -, hanem számos más, gyakran a társadalmi igazságosság nézőpontjából esetleges, sőt negatív érdekek dominanciája érvényesül. /Ilyen jelenségek tapasztalhatók a lakások vonatkozásában vagy a nyugdíjasok szociális helyzetében./ Bonyolult viszonyokat eredményez ez a sajátosság a bérezésnél, ahol gyakran összekeveredik - noha különböző dolgok lennének - szociálpolitika és teljesítmény értékelés.

Kulcsár Kálmán idézett gondolataiból az is kitészik, hogy a magas rendű szándékok, eszmék és elvek történetileg hirdetett folytonossága mellett, mintegy azokkal szemben, olyan értékek is teret nyertek társadalmunkban az elmúlt negyven év során, amelyek emezektől idegenek. Természetes jelenségről van szó, hiszen minden társadalom jellemzője, hogy csak részben történik hatókörében az, amit politikai-gazdasági erőtenyezői szándékoznak, és jelentős részben olyan események, tendenciák színtere, amiket szivesebben elkerült volna, ha lehet. Társadalomtudományi kutatások és gyakorlati tapasztalatok óvhatnak meg bennünket attól, hogy ezek a nem-szándékolt jelenségek eluralkodjanak a politikai irányítás kedvező helyzetteremtő készsége időszakában.

Szocializmusképek és értékrendszerek történeti elemzése - még oly vázlatosan is - nem lehet megfelelő, ha ezeknek a társadalom ténylegesen létező tagozódásával való összefüggéseit nem vesszük tekintetbe. Utalásként említjük csupán, de az életkor szerinti világkép-életkép. különbségek, amelyek a nemzedékké szerveződés alapelemei, igen eltérő látszögből tekintenek ugyanarra a társadalmi valóságra. Ami az idősebb generációkban a fejlődés-előrehaladás érzését kelti, az fiatal nemzedékek esetén értetlenség-helybenjárás képzetét válthatja ki. Hasonló különbségeket látnak meg a jövedelmi viszonyok nem teljesítményelvű eltérései nyomán, de nem más a helyzet a merőben megosztott műveltségi csoport-struktúrában, rétegek művelődési gyakorlatán, ak ellentmondásaiban sem. Ezek a társadalmi tagozódások alkalmasint csak a normális helyzet jellemzői, aggodalomra legfőljebb az adhat okot, ha a társadalompolitika megosztottság nélküli monolitikumként tekinti a hatókörében lévő tömegeket, akár korábbi rutin, akár jellembeli információ-hiány végett.

Napjaink magyar társadalmában élő csoportok szocializmusképeinek eltérései befolyásolják értékrendszereink különbözőségét, s ezek kölcsönhatása mindennapjaink politikai közérzetét, sőt cselekvési irányainkat - végső soron életcéljainkat is. Alapos elemzésük és történeti változásaik vizsgálata politikus és népművelő munkájához egyaránt nélkülözhetetlen, mégha egyenlőre csak feltételes módban fogalmazhatunk is: lenne. A társadalomkutatók jelzik, jóval nagyobb távolság keletkezett az elmúlt évek szocializmus értelmezéseiben, hogy sem annak politikai-ideológiai tükre elmaradjon.